

YUNANİSTAN'DA TÜRK MİMARİ ESERLERİ

Semavi Eyice

Tam ve etraflı bir araştırma olmak iddiasını taşımayan bu yazımı meydana getiren malzeme, kısmen 1953 senesi Nisan ayı içinde Yunanistan'da yaptığım ufak bir seyahatte toplanmış, kısmen ise dağınık yerli ve yabancı neşriyattan derlenmiştir. Uzun asırlar Osmanlı İmparatorluğunun hududları içinde kalan Yunanistan'ın, bu devre âid mimarî eserlerinin hiç değilse bâzılarını, kısaca tanıtmak gayesiyle bir araya getirdiğim bu küçük notların, Rumeli'deki Türk - Osmanlı hâkimiyeti kültür tarihine olduğu kadar, umumî Türk san'atı tarihine de — velevki az da olsa — bir fayda sağlayacağını umuyorum. Bu makalemde, Atina ve Selânik gibi iki büyük şehirdekilerden başka, acele dolaştığım bâzı Makedonya (Karaferye, Kesriye, Vodina, Yenice v.s.) şehirlerindeki Türk eserlerine dâir kısaca izahat verilmiş, ikinci bir kısımda ise, bizzat görmüş olmamakla beraber, neşriyat vasıtasıyla tanıdığım diğer bâzı yerlerdeki eserlerden bahsedilmiştir¹.

Atina

Bâzı tahminlere göre ilk defa 1397 de Yıldırım Bayezid zamanında fethedilen Atina², bir müddet daha Korint dükası Nerio Acciajuoli'nin oğlu Antonio ve onun halefi II. Nerio tarafından idare edildikten sonra, 1451 de II. Nerio'nun ölümü üzerine, oğlu Franco'ya geçmiş, fakat şehrin idaresi 1456 da Fâtih Mehmed tarafından Ömer Bey'e verilince, Akropolis'e kapanan Franco iki sene kadar mukavemetten sonra, Thebai'e çekilmek zorunda kalmıştır. Osmanlı hâkimiyetine giren şehri bizzat ziyaret eden Fâtih'in, uzun zamandanberi Lâtinler tarafından ezilen yerli Ortodoks ahaliye yakın bir âlaka gösterdiği de

¹ F. Babinger, *Auf Türkischen Spuren in Griechenland*, Mitteilungen der Deutsch-Türkischen Vereinigung, VIII (Berlin, 1927), 134—136, 157—159, 178—179, adlı makaleyi görmek mümkün olmadı. A. Süheyl (Ünver)'in *Yunanistan'da Türk eserleri*, Millî Mecmua, sayı 105 (İstanbul, 1931) adındaki yazısı ise çok kısa bir nottan ibarettir.

² J. H. Mordtmann, *Die erste Eroberung Athens durch die Türken*, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, IV (Berlin, 1923), 346—350.

bilinir. Türkler Atina'yı aldıklarında³, kuvvetli bir kal'e haline getirilmiş olan Akropolis'i süsleyen ve M. Ö. 447 — 438 de yapılan büyük ve muhteşem Parthenon mabedini⁴, bir lâtin kilisesi halinde buldular. Hıristiyanlığın daha ilk asırlarında bir apsis ilâvesi ile kilise haline getirilmiş bulunan ve 1208 denberi lâtin ibâdetine tahsis edilen bu antik mâbed, Atina'nın fethi ile derhal cami'e çevrildi, ve bir köşesine bir minare inşa edildi. Stilobat seviyesinde eni 31 m., boyu ise 70 m. ye yakın olan, dor nizamında 8 × 17 sütunla çevrili bu cami, İç kal'eyi teşkil eden Akropolis'in ortasında bulunduğundan bir İç kal'e cami'i idi. Nitekim, Parthenon'un yanındaki Eretheion da kal'e dizdarının ikametine tahsis edilmişti. Atina'ya 1669 da gelen Robert de Dreux'nün seyahatnamesinden anlaşıldığı gibi yabancılar tarafından içine girilmesine pek kolaylıkla izin verilmeyen Akropolis'in⁵, bu cami'inin uzaktan yapılmış gravürlerinden başka, Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'nde de hayli uzun ve etraflı bir târifi bulunmaktadır⁶. Gerek Bonn san'at müzesindeki (Bonner Akademischen Kunstmuseum) 1670 tarihine âid akuarel resim⁷, gerek Coronelli'nin 1686 da yaptığı gravür⁸, İç kal'e cami'inin Evliya Çelebi zamanındaki halini aksettirmektedir. Fakat Venedik'li Francesco Morosini 21 Eylûl 1687 de Atina'yı muhasara ettiğinde İsveçli Kont Koenigsmark idaresindeki bir topun attığı bir mermi, kaçak bir Osmanlı askerinin cebhane dolu olduğunu haber verdiği İç kal'e cami'ine isabet etmiş ve bu asırlık san'at eseri havaya uçmuştur⁹ (Res. 2). Müdâfiler, 27 Eylûlde teslim olmuşlar, ve aralarında beş yüz kadarı asker olan şehrin üç bin kadar müslüman ahalisi Anadolu'ya geçmişlerdir. Atina yeniden Osman-

³ Atina'nın Osmanlı devrindeki adı bazen İstineh'dir ki bu, Hammer'e göre eis tōn Athēnōn tabirinden gelmektedir, bk. *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1838, XII, 380.

⁴ Binanın esası hk. bk. W. B. Dinsmoor, *The architecture of Ancient Greece*, London 1950, 159 v. d.

⁵ R. de Dreux, *Voyage en Turquie et en Grèce*, Paris 1925, 154.

⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1928, VIII, 252 v.d. Ayrıca nöbetçiler için Propilelerde de bir mescid bulunduğu bahseder, bk. 259.

⁷ G. Rodenwaldt, *Akropolis*, Berlin 1937 (3. baskı), res. 14 (aynı resim, A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1947, res. 187 de mevcuttur).

⁸ G. A. Sotēriou, *Mesaiōnika Mnēmeia Attikēs*, A. Athēnōn, Euretōrion tōn mesaiō nikōn mnēmeiōn tēs Ellados, (Atina, 1927) 27 de bu gravür tekrar neşredilmiştir. Aynı devre âid başka bir gravür için bk. A. Refik, *Türk idaresinde Atina*, «Yedigün» III (İstanbul, 1934) sayı 74, 12.

⁹ Bu ânı tasvir eden meşhur gravür Fanelli tarafından, *Atene Attica* da neşredilmiştir, iyi bir reproduksiyonu için bk. G. Rodenwaldt, *ay. es.* (not 7) res. 15. Başlıca gravürler, H. Omont, *Athènes au XVII. siècle*, (Paris 1898) de toplanmıştır, henüz neşredilmemiş olanlar için bk. M. Wegner, *Land der Griechen* Berlin 1942, 299 v. d.

lı idaresine geçtiğinde, tamamen boşalmış ve bir harabe haline gelmiş olan şehrin yeniden iskânına çalışılırken, İç kal'e cami'inin de ihya edildiği anlaşılıyor. Fakat cebhaneliğin patlaması sırasında, mâbedin etrafındaki peristili teşkil eden 46 sütundan 14 ü yıkıldıktan başka, esas cami vazifesini gören sella'daki sütunların hemen hepsi devriliş parçalandığından, binanın tâmirinden vaz geçilmiş, ve sellanın içine kiremit örtülü tek kubbeli, son cemaat yeri olan küçük çapta bir cami inşa edilmiştir (Res. 3). Bir taraftan da kal'e tâmir ediliyordu.¹⁰ Mora isyanının genişlemesi ile muhasara edilen kal'e bir sene dayandıktan sonra teslim olmuş¹¹, 24 Mayıs 1826 da Reşid Paşa tarafından geri alınmış, fakat 26 Mart 1833 de resmen Yunan hükûmetine kat'î olarak teslim edilmiştir. Ressam James Stuart ve mimar Nicholas Revett tarafından görülen ve bir de resmi yapılan bu cami¹², Akropolis'de kazı, araştırma ve restorasyon çalışmalarının başlaması üzerine tamamen yıktırılmak suretiyle ortadan kaldırıldı¹³. Yalnız Osmanlı devrinin değil fakat Hıristiyan devrinin de bütün izlerinin bertaraf edilmesi suretiyle İlkçağdaki şeklini almasına uğraşılan Akropolis'de, bugün Türk devrini hatırlatan yegâne ve belki de son hâtıra, Erekteion'un doğu duvarı dibinde, mukaddes zeytin ağacının yanında, yazılı yüzü yukarı gelmek üzere yere döşenmiş, hayli aşınmış bir kitâbedir ki, kal'enin bir kısmının Voyvoda Mustafa Efendi tarafından tâmirini bildirir :

*Yapıldı hirz-veş âli-siper bu çeşm-i âdaya
Eder bi ihtiyar tahsin gelenler hep temâşâyâ
Voyvoda-i belde Mustafa Efendi himmetin
Etti âli bu bünyâd-ı refi'ü'l-kadr-i vâlâyâ
O sahib-himmetin hakka bu babda kadri çün zâhir
Sezadır (?) . . . yâd etseler ednâdan âlâyâ
Kuruldu böyle bir hisn-ı hasîn kim kal'a pâyında
Görenler bârekallah der mahallinde bu tabyâya
sene fi*

Atina'ya 1669 da gelen Evliya Çelebi'den, bu sırada İç kal'edeki cami'den başka, Akropolis eteğindeki esas kasabada daha bir takım

¹⁰ Atina kal'esine dâir çeşitli vesikalar için bk. *Topkapı sarayı Arşiv kılavuzu*, I, İstanbul 1938, 45; M. Erdoğan, *Osmanlı mimari tarihinin arşiv kaynakları*, Tarih Dergisi, III (1953), 105, 111, 117.

¹¹ Atina'da Osmanlı idaresinin son günleri hak. bk. R. Walsh, *A residence at Constantinople*, London 1836, I, 135-145 (türkçesi, A. Rıza Seyfioglu, *Türkiye Seyahatnamesi*, İstanbul 1945, 179 v.d.)

¹² J. Stuart, N. Revett, *Antiquities of Athens*, London 1762—1816, II, 1; G. Rodenwaldt, not 7 deki eser, res. 17.

¹³ Parthenon'daki ikinci cami'in maketi, Agora'daki kazı müzesinde görülmektedir.

camii ve mescidler bulunduğunu öğreniyoruz¹⁴. Evliya Çelebi, Parthenon'dan başka şehirde üç camii ve yedi aded mahalle mescidi bulunduğunu söyledikten sonra, Eski c. den başka, adı bildirilmeyen Bey camii'nin, «kârgir bina kubbeli metin ve mâmur camii'ni pürnur», Hacı Ali camii'nin ise «üç kârgir kubbeli ve kiremit örtülü» bir mâbed olduğuna işaret etmektedir. 1687 — 1688 deki Venedik işgalinin indirdiği büyük darbeye rağmen, XVIII. asırda Atina'da tekrar kuvvetli bir imar faaliyetine geçildiğini, bugün hâlâ duran Mustafa Ağa camii isbat eder. Altı Fıskiye camii'ni dahi denen bu bina, Monastıraki istasyonunun yakınında ve Hadrianus revakları denen Roma harabesinin hemen hemen bitişiğindedir. Uzun müddet metrük ve harab bir halde durduktan sonra¹⁵, bir müddet önce tâmir edilerek işlemler ve el sanatları müzesi (Museon Kosmetikon Tekhnon) olarak kullanılan bu fevkanî, tek kubbeli camii'nin minaresi yoktur. Doçent Tayyib Gökbilgin tarafından kopyası alınan h. 1177 (1763) tarihli kitâbesi¹⁶ şu şekildedir:

*Esselâ ey âbidan-ı dergeh-i Rabbü'l-enam
Mustafa Ağa ibâdet bâbını fetheyledi
Ola câri tâ be-râz restahîz işbu eser
Geldi üç ... sühanver dediler tarihini*

*Esselâ ey sâlikân-ı meslek-i dârü's-selâm
Sad hezâran aferin ana ki koydu nîk-nâm
Hak Tealâ bu cihanda etsin ânî şâdkâm
Câmi'-i nur-u safây-i Mustafadır bu makam*

1177

San Felice'nin 1687 de çizdiği plânda, burada bir camii gösterildiğine göre, belki Evliya Çelebi'nin bahsettiği camilerden birinin yerinde olan Mustafa Ağa camii¹⁷, gayet kuvvetli surette barok üslûbun izlerini taşıyan bir eserdir (Res. 1, 5, 6). Mimarî bakımdan, şekli oldukça sâdedir. Yan taraftan bir merdivenle çıkılan üç bölümlü ve üç kubbeli son cemaat yerindeki dört sütunun başlıkları hiçbir tezyinat ihtiva etmemektedir. Buna karşılık, cümle kapısının kemerli üst sövesi, bu devirde Türk san'atında hâkimiyeti görülen rokoko üslûbunda bir kabartma tezyinatla bezenmiştir. Bu sövenin üstünde de, yukarıda kopyası verilen kitâbe bulunmaktadır. Zarif bir kompozisyon esasına göre tertib edilen bu tezyinatın arasında sağda ve solda küfî hatla dört defa tekrarlanan bir yazıdan başka, tam ortada dışarı taşkın bir çam kozalağı motifi de dikkati çeker. Camii'nin dört köşe bir plâ-

¹⁴ Evliya Çelebi, *Segahatname*, VIII, 259, Eski cami ise s. 261 de zikredilmiştir.

¹⁵ Guides Lefter, *Athènes et Attique*, Athènes 1934, 80—81 arasındaki levhada camii'nin tâmirden önceki vaziyetini gösteren bir fotoğraf vardır.

¹⁶ T. Gökbilgin, *Yunanistanda Türk eserleri*, Bilgi, (İstanbul, 1953) sayı 76.

¹⁷ San Felice'nin haritası için bk. Omont, not 9 daki eser, lev. 45, i; G. A. Sotériou, not 8 deki yazı, res. 12.

na sahip olan iç mekânı, medhal cebhesi ile yan duvarlardaki iki sıra halindeki pencereler vasıtasıyla aydınlanmaktadır. Kubbeyeye intikal ise, üst üste bindirilmiş iki sıra sivri kemerli tromp sayesinde temin edilmiştir. Kubbenin göbeği barok üslûbta alçı işlemleri ihtiva etmektedir. Herbir cebhesinde birer pencere bulunan sekiz köşeli yüksek bir kasnak üzerine oturan bu kubbe, kiremit örtülüdür, ve bunun evvelce de böyle olduğu, Moncel tarafından çizilen gravürden anlaşılmaktadır¹⁸.

Mustafa Ağa camii'nin pek az ilerisinde, Fethiye camii adı verilen başka bir mâbed daha vardır. Antik Agora'nın kenarında yükselen bu camii, uzun zaman bir askerî binanın içinde gizli kaldıktan sonra, Agora'da yapılan kazılar esnasında bu harab binanın kaldırılması üzerine meydana çıkmıştır. Önce yıktırılmak istenen bu camii, hakkında hayli münakaşalar yapıldıktan sonra, nihayet bırakılmış ve hattâ tâmir de edilmiştir. Söylendiğine göre, burasının bir müddet önce tekrar camii olarak kullanılmak üzere Mısır hükûmetine devrine karar verilmiştir. Fethiye camii'nin aslında, Panaghia Sotiriou tou Staropazarou adında bir kilise olduğu hakkındaki mesnedsiz hipotez ise, A. Sotiriou, A. Orlandos, Rygopoulos ve A. Philadelphos gibi Yunanistan'ın eski eserlerini gayet iyi tanıyan mütehassıslarca red edilmiştir, ve Fethiye camii'nin, tamamen bir Osmanlı - Türk eseri olduğu hiçbir şübheye yer vermeyecek surette tasdik edilmiştir¹⁹. Evliya Çelebi bu isimde bir camii bildirmediklerine göre, kitâbesi bulunmayan bu mâbedin ne zamana âid olduğunu kestirmek hayli zorlaşmaktadır. Eğer umumiyetle buraya verilen Fethiye ismine bakılacak olursa, bu camii fetih ve tabiatıyla Fâtih ile alâkalıdır, bu takdirde de bir XV. asır eseri olmaktadır²⁰. Son yıllarda yapılan restorasyonda esas siması

¹⁸ Bu camii hk. bk. A. Mommsen, *Athenae Christianae*, Leipzig 1868, no. 127 ve bilhassa, A. Khyngopoulos, *Ta Byzantina kai tourkika mnēmeia tōn Athēnōn*, Euretērion tōn mesaionikōn mnēmeiōn tēs Ellados, (Atina, 1929) 118, res. 147, 148 ve 97. Bu caminin gravürleri, Forbin, *Voyage dans le Levant*, Paris 1819, lev. 3; Duprè, *Voyage à Athènes...* Paris 1825, lev. 18; T. du Moncel, *De Venise à Constantinople*, Paris 1846, res. 16 da neşredilmiştir. Forbin'deki gravürün ön plânında insanlar bulunması, bunun fevkanî bir camii olamayacağına bir delil teşkil ettiğinden bu gravürün Mustafa Ağa camii'ni tasvir ettiğinden şübhe olunur.

¹⁹ A. Philadelphos, *Une mosquée dans l'Agora d'Athènes*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, sene 5, no. 11—55 (İstanbul 1934), 27—30.

²⁰ S. Ünver, *Fâtih Sultan Mehmed II'nin Rumeli'deki eserleri*, Tarih Dünyası, I (İstanbul 1950) sayı 9, 385 (Başvekâlet arşivinde, Belediye dosyası 2362 sayılı ve h. 1206 (1791—92) tarihli bir vesikadan bu camii'nin Fâtih ile alâkalı olması ihtimali ileri sürülmektedir), E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimarisi*, İstanbul 1953, 72, no. 621. Başvekâlet Arşivinde (Cevdet T., Dahiliye) 15231 sayı ve 23 Muharrem 1204 (1789) tarihli bir vesikada da Atina'daki Fethiye c. mahallesinden bahsedilmektedir.

hayli değişmiş olan bu cami'in de bugün minaresi yoktur. Nisbeten muahhar bir devirde yeniden yapılmış veya ilâve edilmiş intibanı bırakan, beş kubbeli son cemaat yerinin sütun başlıkları, Mustafa Ağa cami'ininkiler gibi, sade bir şekildedir²¹. Cami bâzı yerlerde tuğla kullanılmakla beraber esas itibariyle kırma taşlardan yapılmıştır (Res. 7, 8). Yuvarlak beş kemerli son cemaat yerini tâkib eden medhal cebhesi, nisbetli ve âhenkli bir nizama sahiptir. Mermer söveli cümle kapısının iki tarafında aralarında stalaktitli birer mihrab bulunan sivri tahfif kemerli ikişer pencere mevcuttur. Yan duvarlarda ise alttakiler düz söveli, üsttekiler, sivri tuğla kemerli ikişer sıra pencere bulunmaktadır. Fethiye cami'inin en fazla dikkat çekici olan tarafı hiç şübhesiz, esas mekânın inşasında tatbik edilmiş olan sistemdir. Tamamen bir kare şeklinde olan bu ana mekân, ortada, dört sütunun taşıdığı basık altı köşe kasnaklı bir kubbe ile örtülü bulunmakta, fakat bu ana kubbeyi dört cihetinden bir yarım kubbe daha desteklemektedir. Köşelerde kalan mekânların üzerleri de küçük birer kubbe ile örtülmüştür. Hepsi de kiremit kaplı olan bu enteresan kubbe sistemi ile Fethiye camii, doğrudan doğruya İstanbul'un Şehzade, Sultanahmed, Yenicami ve İkinci Fâtihi camii gibi büyük mabedlerinde tatbik edilen mimarî tipin küçük çapdaki örneklerinden birisini teşkil etmektedir. Bu cami', hakikaten Fatih devrine âid olduğu takdirde, şübhesiz Türk san'atı tarihi bakımından birinci derecede bir kıymet kazanmaktadır. Kitâbesi sayesinde, Bursa'daki Yeşilcami'in mimarı İvaz Paşa tarafından h. 823 (1420) de yapıldığı tesbit edilen Demotika'da Toğan Bey cami'inin, aynı sistemin biraz farklı bir misali halinde karşımıza çıkması, Türk san'atının bu mühim probleminin ehemmiyetini bir kat daha arttırmaktadır²². Kısacası şunu söylemek isterim ki, Atina'daki Fethiye cami'inin XV. asra âid olduğu isbat edilebildiği takdirde, Mimar Sinan zamanında muvaffakiyetle tatbik edilen bir sistemin ilk örneklerinin daha XV. asrın ortalarında hattâ, belki de İvaz Paşa tarafından meydana getirildiğini kabul etmek zaruri olacaktır. Herhalde ilerideki araştırmalarda üzerinde durulması lâzım gelen bu eserin, evvelce yapılan

²¹ G. Th. Malteso'nun, *Das Fethiye Dschami in Athen* adı ile Orientalistler Kongresinde (İstanbul, 1951) vereceği tebliğ, okunmamıştır, bk. Z. V. Togan, *Proceedings of the Twenty Second Congress of Orientalists*, I, İstanbul 1953, 198.

²² İstanbul'da bu tipin misalleri hak. bk. A. Gabriel, *Les mosquées de Constantinople*, Syria, (Paris, 1926). Demotika'daki Toğan Bey camii hak. ise bk. E. H. Ayverdi, not 20'deki eser, 476, res. 542, yalnız burada yarım kubbelerin yerinde beşik tonozlar, küçük köşe kubbelerinin yerinde de çapraz tonozlar vardır. Aynı tipin daha geç devre âid daha farklı bir benzerinin de İstanbul'da Pîrî Paşa camii olduğunu hatırlatalım, bk. C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin tz., I, 76, res. 246.

bâzı gravürleri de Theodore du Moncel ve A. Chenavard tarafından neşredilen seyahatnamelerde bulunmaktadır²³.

Evliya Çelebi'nin isimlerini vermeksizin yalnız miktarlarını bildirdiği diğer cami ve mescidler hakkında artık fazla birşey bilinmemektedir. Yalnız A. Mommsen'in «*Hıristiyan Atina*» (*Athenae Christianae*) adıyla 1868 de Leipzig'de basılan küçük, lâtince eserinde, diğer bâzı camilerin yerleri işaret edilmektedir ki, Yenicami, Softa camii, Direk camii ve Küçük cami olarak adlandırılan bu eserlerden bugün hiçbir iz kalmamıştır²⁴. Yalnız bunlardan Yenicami'yi tasvir ettiği kabul edilen bir gravür vaktiyle Dupré tarafından neşredilmiştir²⁵. Dış görünüşü bakımından tamamen değilse de bile oldukça kuvvetli bir surette yukarıda bahsi geçen Fethiye cami'ini andıran bu mâbedin, kubbeli bir son cemaat yeri, kiremit örtülü, çok köşeli kasnaklı bir ana kubbesi, yan cebbelerinde iki sıra penceresi vardır (Res. 4).

Evliya Çelebi'nin biri Akropolis'in kapısı karşısında Hüseyin Efendi tekkesi olarak kaydettiği iki tekke sonraları çoğalarak, sayıları hiç değilse beşe yükselmiştir. Bunlardan Fethiye cami'nin karşısında olanı, Atina elimizden çıktıktan sonra uzun zaman katolik kilisesi olarak kullanılmış ve nihayet, Agora kazısı esnasında yıktırılmıştır²⁶. Bedesten meydanı ile, Akropolisin güney yamacı dibinde olan diğer üç tekke hiçbir iz bırakmadan kaybolmuştur. İbrahim Efendi tekkesi adını taşıyan beşinci tekke ise, romen Agora'nın yerinde ve umumiyet «Rüzgâr kulesi» olarak tanınan âbidenin yanında bulunuyordu. Hatta M. Ö. I. asırda yapılan bu mermer bina — ki aslında bir hidrolik saat idi — tekkenin müstemilâtı hattâ bir rivayete göre sema'haneşi olarak kullanılmıştır. Evliya Çelebi'nin bahsettiği tek medrese ile aynı olup olmadığı kat'i olarak bilinmemekle beraber, Atina'da bugün hâlâ romen Agora'nın yakınında bir medresenin harabeleri durmaktadır (Res. 9, 10). Kapısının üzerinde uzun bir kitâbe bulunmakla beraber yıllardanberi biriken toz ve kirle tarihi dahi teşhis edilmez bir hâle

²³ A. Mommsen, not 18deki eser, no. 96; A. Khyngopoulos, aynı nottaki eser, 117, res. 145, 146; T. du Moncel, aynı nottaki eseri, res. 15; A. Chenavard, *Voyage pittoresque en Grèce fait en 1843—1844*, Lyon 1849, I, res. 27.

²⁴ Bunlar hak. bk. Mommsen, not 18deki eser, ve aynı notta adı verilen A. Khyngopoulos'un makalesi, 119, 121.

²⁵ Dupré, not 18deki eser, res. 18, A. Mommsen, aynı yer, no 147; A. Khyngopoulos, aynı yer, 119 v.d. Dupré'nin Yenicami olarak tasvir ettiği bina Fethiye cami'ine o derece benzemektedir ki bu gravürün bu ikinci eseri tasvir ettiği ihtimali de hatırlanmaktadır.

²⁶ Evliya Çelebi, Rüzgâr kulesini «Eflâtun çadırı» olarak bildirir, ksl., 261; Walsh, *adı geçen eser*, I, 129; tekkelerin yerleri hakkında bk. A. Mommsen ve A. Khyngopoulos, not 18deki eserler.

gelen bu kitâbeyi tesbit etmek mümkün olmamıştır. A. Khyngopoulos bu kitâbede binanın 1721 de Mehmed Fahri adında bir şahıs tarafından yaptırıldığı öğrenildiğini yazmaktadır²⁷. İkinci bir kat ilâvesiy-bir müddet hapishane haline getirilen bu bina 1914 de kısmen yıktırılmış ve ancak cümle kapısı muhafaza edilmiştir. Du Moncel'in neşrettiği gravürde biraz uydurulmuş teferruatla gösterilmiş olmakla beraber sağlam bir halde tasvir edilen bu revaklı medresenin, muntazam bir plâni olmadığı anlaşılmaktadır. Tamamen kesme taşdan yapılan büyük cümle kapısı ince köşe sütunları, rozetler, burmalı silmeler ve kabartma olarak işlenmiş kandil ve servi motifleri ile süslenmiştir. Evliya Çelebi'de adları geçen Bey, Hacı Ali ve Âbid Efendi hamamlarının sayılarının artmadığı sonraki tedkiklerden de anlaşılmaktadır. Bunlardan bir tanesi, İbrahim Efendi tekkesi yanında olanı, Agora kazısında 1890 da yıktırılmış, Filote ve Nikodemou sokakları köşesinde olanı ise kaybolmuştur. Üçüncü hamamın ise, çok değişmiş bir halde, Kiristos sokağında 1929 da hâl-i faaliyette olduğunu Khyngopoulos yazmaktadır²⁸. Aynı müellif Osmanlı hâkimiyeti devrine âid olan Voyvodalık binasının da bâzı izlerinin mevcut olduğunu bildirmektedir. Esas şehri saran ve muhtelif seyyahların ifadelerinden çok zayıf ve alçak olduğu bilinen Osmanlı devri surları ise tamamen ortadan kaybolmuştur.

Selânik

Önce muhtemelen 1380 tarihine doğru Hayreddin Paşa tarafından feth edilen ve 25 Mayıs 1391 de tekrar türklerin eline geçen Selânik, Emir Süleyman'ın bu şehri geri vermesi ile bir daha kaybedilmiş, 1423 de Bizanslılar tarafından venediklilere satılmış ve nihayet 29 Mart 1430 da II. Murad tarafından yeniden feth olunmuştur²⁹. Selânik beş asra yakın bir müddet Türk idaresinde kaldıktan sonra³⁰, Balkan harbi esnasında, burada vâli olarak bulunan Tahsin adındaki bir şahıs tarafından hiç muharebesiz teslim edilmiş ve 8 Kasım 1923 de yunanlılara geçmiştir. 18-19 Ağustos 1917 de korkunç bir yangın âfeti de at-

²⁷ Evliya Çelebi, 259; A. Khyngopoulos, zikr edilen yer, 119, res. 150—152; T. du Moncel, not 18 deki eser, res. 4; Chenavard, not 23 deki eser, res. 27.

²⁸ A. Khyngopoulos, not 18 deki yerde, 122.

²⁹ Bu meseleler hak. bk. A. Tafraî, *Thessalonique au Quatorzième siècle*, Paris 1913, 283 v.d. ve kşl. Laurent'ın «Revue des Etudes Byzantines» VI (Paris 1948) 282 deki tahlil yazısı (Selâniğin 21 Nisan 1394 de alındığını yazar).

³⁰ Türk idaresindeki Selânik için bk. A. Bakalopoulos, *Istoria tēs Thessalonikēs*, Selânik 1947.

latan Selânik İstiklâl harbirden sonra müslüman ahalinin mübadelesi ile tamamen bir Yunan şehri olmuştur.

Evliya Çelebi zamanında yüz elli kadar cami ve mescidi olduğunu kaydettiği bu büyük şehirde³¹, Tafrali tarafından 1913 de neşredilen bir şehir plânında isimleri ile birlikte 37 aded cami işaret edilmiştir³². Teraslar halinde yükselen bu şehre karakteristik bir görünüş veren minareler tek bir istisna ile yıktırılmıştır. II. Murad zamanında fethinden itibaren, camie çevrilmeğe başlayan kiliseler de, gayet tabiî olarak 1913 den sonra tekrar kilise yapılmışlardır. Bunların içinde en garib tarihçesi olanı, Hagios Georgios kilisesi olarak tanınan Hortacî Süleyman Efendi cami'idir. Aslında Roma İmparatorlarından Galerius (305 - 311)'un kendisi için yaptırdığı türbe olan bu, 6, 50 m. kalınlığındaki bir duvarla tahdid edilmiş, içden 24 m. çapındaki muazzam yuvarlak bina, V. asırda doğu cihetine bir apsis ilâvesi ile kilise haline getirilmiştir³³. Selâniğin fethinden hayli zaman sonra, h. 999 (1590 — 1591) de Hortaçlı Şeyh Süleyman Efendi burada bir zâviye tesis etmiş ve Koca Sinan Paşa da kiliseyi bu şeyh adına cami'e çevirmiştir. 1889 da esash bir tâmir göre bu bina, Balkan harbinden sonra tekrar kilise olmuş, sonra da etrafında ve içinde arkeolojik araştırmalar yapılması üzerine bir müze hâline getirilmiştir. Hâlen kapısı üstünde duran ve kabartma tezyinat ile süslü bir kemer sövesini taçlandıran kitâbesi, Doçent Tayyib Gökbilgin tarafından alınan kopyasına göre şu şekildedir³⁴ ;

*Bunun fethine sa'yu himmet etti Şeyh Hortacî
Bu deyr-i köhne lâ-şek ehl-i islâm mâbedi oldu
Tarîk-i Hak'da avn-i hâdi ile mühtedâ iken
Kılıncıyla bu mâbedde imam-ı muktedâ oldu.
Sene 999*

Hortacî cami'inin Selânik'de bugün mevcut yegâne minareyi teşkil eden külâhı sökülmiş minaresi, binadan ayrı olarak inşa edilmiştir. Üst kenarı stalaktitli bir saçaklık silmesi ile süslü kübik bir kürsü kısmını, yayvan ve kısa kesik ehram biçiminde bir pabuç kısmı ta'kibeder (Res. 12). Bunun üzerinde ise, yukarı doğru bâriz bir surette inçelen ve dış sathı pahlı, mevzun bir gövde bulunmaktadır. Şerefenin

³¹ Evliya Çelebi, VIII, 142 v. d. ; Selâniğin eski fotoğrafları için bk. Ch. Diehl, *Salonique*, Paris 1920

³² O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913.

³³ Evliya Çelebi, 155 ; O. Tafrali not 32 deki eser, 155, res. 14, lev. 24, 1 ; Ch. Diehl, M. Le Tourneau, H. Saladin, *Monuments Chrétiens de Salonique*, Paris 1918, 19 ; bu binanın menşei hak. bk. Gh. Delvoye, *Travaux récents sur les monuments byzantins de la Grèce*, Byzantion, XIX (1946), 356 v.d.

³⁴ T. Gökbilgin, 16. notdaki yazı, 3, kşl. Evliya Çelebi, 156, not 2.

altındaki çıkmalar da stalaktitli olmakla beraber, şerefe korkuluğu XIX. asra âid gözükmetedir. Şerefeyi ta' kib eden petek kısmında da yukarı doğru bir incelme görülür. Selâniğin bu son minaresi, Osmanlı-Türkminare mimarisinde şimdiki halde çok nadir rastlandığını söyleyebileceğimiz bir tipin mümessilidir. İstanbul'da Ayasofya cami'inin Babühumayun köşesindeki minaresi böyle gövdesi yukarı doğru yükseldikçe incelen yegâne başka misali teşkil etmektedir³⁵. Hortacı cami'inin etrafını evvelce çeviren ve asırlık ağaçlarla kapalı olan geniş hazine ise, bütün mezartaşları ve hattâ ağaçlarından soyulmuştur. Yalnız, mâbedin doğu tarafından, mihrab duvarı dibinde çatısı yıkılmış ve devrilmek üzere, dik dörtgen biçimli büyük bir türbe vardır ki, içinde Şeyh Süleyman Efendi'nin taşsız lâhdinden başka, Selâniğin muhtelif yerlerinden toplanarak burada depo edilmiş beş on parça Osmanlı devri mezar taşı bulunmaktadır (Res. 11). Selânik kiliseleri içinde 1430 dan hemen sonra ilk cami hâline getirilen mâbed, Akheiropoietos kilisesidir³⁶. Şehrin en büyük ve en güzel üç kilisesinden biri olan bu bazilika, II. Murad tarafından cami'e çevrilmiştir ve bunun içindir ki Eski Cuma cami'i adıyla şöhret bulmuştur. Vaktiyle Texier ve Pullan tarafından, minare kürsüsüne tesbit edilmiş olarak görülen kitâbe, minare ile birlikte yokolmuş ise de, binanın içinde, sahnaları ayıran sütunlardan birinin gövdesinde 1430 da Selâniğin fethini bildiren kısa bir yazı bulunmaktadır. Şehrin siyanet azizi olan Hagios Demetrios'un adını taşıyan büyük bazilika ise fetihden sonra uzun bir müddet daha Hıristiyanların elinde kaldıktan sonra, ancak II. Bayezid (1481 — 1512) zamanında h. 898 (1492—93) de rivayete göre Cezerî Kâsım Paşa tarafından cami'e çevrilmiş ve Kâsımiye cami'i adını almıştır³⁷. Cami olmasına rağmen, mihrabın altındaki mukaddes suyun hıristiyanlar tarafından ziyaretine müsaade olunan bu mâbed³⁸, 1918 deki yangından tamamen mahvolmuş ve hayli zaman yıkık bir vaziyette durduktan sonra yeni baştan ve kısmen aynı malzeme ile inşa olunmuştur³⁹. Bugün yepyeni

³⁵ Ayasofya'nın bu minaresinin iyi bir resmi için bk. *La Turquie Kemaliste*, 20 (Ankara 1937), 3.

³⁶ Evliya Çelebi, 155; Tafrali, not 32 deki eser, 160, lev. 25; Diehl, *Le Tourneau, Saladin*, not 33 deki eser, 35, lev.; St. Pelekanidēs, *Paliokhristtanika mnēmeia Thessalonikēs*, Selânik 1949.

³⁷ Evliya Çelebi, 156; Tafrali, not 32 deki eser, 168, res. lev. 25; Diehl, *Le Tourneau, Saladin*, not 33 deki eser, 61. Cezerî Kâsım Paşa hakkında bk. T. Gökbilgin, *XV.—XVI. asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952, 222, ve bilhassa 433.

³⁸ G. Schlumberger, *Un triptique byzantin en Ivoire*, *Gazette des Beaux Arts*, 3. période, V (Paris, 1891), 301, (ayrībasının 9. sahifesi).

³⁹ A. Khygopoulos, *H Basilikē tou Hagiou Dēmētriou*, Selânik 1946; A. Sotēriou'nun de son zamanlarda bu bina hakkında gayet büyük bir eseri neşredilmiştir.

bir bina manzarası arzeden bu mâbedde, bodrumda tertib edilen küçük müzeye yerleştirilmiş olan h. 898 tarihli arabca kitâbeden başka Türk devrini hatırlatan hiçbir iz kalmamıştır. Kitâbe aslına göre şöyledir:

دار خير احيت لله رب العالمين خان سلطان بايزيد احيا لاجل المسلمين
انظروا يامعشر العباد الى تاريخها اعبدوا بالعلم حقا نعم اجر العابدين

۸۹۸

Evliya Çelebi tarafından İstanbul'daki Ayasofya'ya benzetilen Selânik Ayasofya'sı, buradaki kiliseden çevrilme mâbedler içinde Türk devrinde eklenen aksamı bir san'at değeri taşıyan binalardan başlıcası idi⁴⁰. Geniş bir avlunun ortasında bulunan bu bina, 1890 da bir yangında harab olmuş ve Balkan harbinden kısa bir zaman önce muazzam bir para sarfı ile esash surette tâmir ettirilmiştir. Burası tekrar kiliseye çevrildiğinde, klâsik Türk san'atı üslûbunda mermerden işlenmiş olan ve eski fotoğraflarda görülen minber kaybolmuş, yine aynı şekildeki, müezzin mahfili ise dışarı çıkarılarak avlunun ortasına gömülmüştür. Minare de kürsü kısmına kadar yıktırılmıştır. İkinci Dünya harbine kadar, kilisenin batı cebhesi boyunca, stalaktitli başlıklı sekiz sütuna dayanan sivri kemerli tipik bir son cemaat yeri uzanıyordu (Res. 14). 1940 da bir bomba ile zedelenen kilise sonraları tâmir edilirken⁴¹, gerek bu son cemaat yeri, gerekse bu cebheye Osmanlı - Türk mimarisinin karakterlerini veren kapı ve pencereler de tamamen değiştirilmiştir. Selâniğin kiliseden çevrilme diğer camilerinden, Kazancılar (Panaghia Khalkeon), İshakiye (Hagios Panteleimon), Soğuksu (Havariyun)⁴², Ya'kub Paşa (Hagia Katharina)⁴³ cami'leri son yıllarda restore edildiklerinden, üzerlerinde Türk devrini hatırlatan en ufak bir iz kalmamıştır. Eskiden İki Şerefeli cami'i ismini taşıyan Taksiarkhon kilisesi ancak kısmen restore edildiğinden, kuzey duvarı sivri tahfif kemerli pen-

⁴⁰ Evliya Çelebi, 153; Tafralı, not 32 deki eser, 115 (h. 993—1585 de İbrahim Paşa tarafından cami'e çevrildiğini yazar), res. 24; Diehl, Le Tourneau, Saladin, not 33 deki eser, 117, minare için bk. A. Adamantos, *H Byzantinē Thessalonikē*, Atina 1914, 20; diğer eski fotoğrafları için bk. Üniversite ktb. 90423 numaralı album ve ayrıca bk. Resimli kitap, V (İstanbul 1927).

⁴¹ Harbteki tahribat hak. bk. British Committee on the Preservation of Works of Art, *Works of Art in Greece, Losses and Survivals in the War*, London 1946, 53.

⁴² Tafralı, not 32, deki, Diehl, Le Tourneau, Saladin, not 33 deki eserler.

⁴³ Tafralı, not 32 deki eser, 181, res. 30; Diehl, Le Tourneau, Saladin, not 33 deki eser, 179. Bu kiliseyi cami'e çevirenin II. Bayezid devri ricalinden Yakub Paşa olması muhtemeldir. Ya'kub Paşanın Selânik'deki bir cami'inin h. 919 (1510—1511) tarihli vakfiyesi olduğu bilinmektedir, bk. T. Gökbilgin, not 37 deki eser, 459.

cereleri ile henüz Türk karakterini muhafaza etmektedir⁴⁴ (Res. 13). Suluca cami'i (Hosios David)⁴⁵ ile 1909 da içinde iki ecnebi konsolosun öldürüldüğü Eski Saray cami'i (Hagios Prophetes Elias) henüz restore edilmediklerinden Türk mimarî unsurlarını muhafaza etmektedirler⁴⁶. Bunlardan sonuncusunda, şadırvan sütunları, yıkılan minaresinin stalaktitli kare kürsüsü, ve son cemaat yeri durmakta, yanındaki bahçede de h. 1271 tarihli bir mezar taşı görülmektedir. Civarda fazla bir san'at kıymeti olmayan ahşab direkli harab bir medrese veya tekke de vardır⁴⁷.

Bütün bu kiliseden çevrilen ve sonra tekrar kilise olan camilerden başka Selânik'de doğrudan doğruya cami olarak yapılmış bir takım mâbedler de vardır ki aşağıda belirtileceği gibi, bunların arasında san'at değeri çok yüksek olanlar da bulunmaktadır. Bunların bir kısmı tamamen kaybolmuş, bâzısı kilise haline getirilmiş, bâzısı ise başka maksadlara intibak ettirilmiştir. İç kal'ede olan sakafli küçük cami, minaresi kürsüsüne kadar yıkıldıktan sonra, yan duvarına dışarı taşkın bir apsis ilâvesi ile kiliseye çevrilmiştir⁴⁸. Fazla bir san'at değeri taşımayan bu bina hâlen Hagii Anargiroi kilisesi adını taşımaktadır. Son cemaat yeri ile eski şadırvanı kısmen durmaktadır. Fakat Selânik'de Osmanlı hâkimiyeti zamanında yapılan en eski ve en değerli cami hiç şübhe yok ki, Alaca İmaret cami'idir. Bu cami'in bu ismi almasına yol açan baklava biçiminde bir geometrik motife göre gövdesi süslenmiş olan minaresi, kürsüye kadar yıktırılmıştır. Hâlen kubbe kurşunları tamamen soyulmuş bir hâlde olduğundan çok harab bir vaziyette kapalı duran bu cami'in bâzı kısımlarında âileler oturmaktadır. Evliya Çelebi burasını şu surette târif eder: «Alaca minareli olduğu için Alaca cami'i derler. Bu dahi kurşun örtülü bir cami'i mu'tenâdir kim cami'i Hortacı'den sonra ruhanîyetli bir cami'i mübarektir. Kible kapusu üzere merkum olan hüsn-i hat ile tarih-i arabîsi budur:»⁴⁹

دار خير قد بنى دستور خاقان المعين
ابن اسحق بن ابراهيم للحق المبين
انظروا يا معشر الابرار الى تاريخها
اعملوا بالزهد فيها نعم اجرا لعاملين

⁴⁴ Evliya Çelebi, 158; Tafralı, 174; lev 27; Diehl, Le Tourneau, Saladin, 215 ve son olarak, A. Khyngopoulos, *Tessares mikroi naotîs Thessalonikês*, Selânik 1952, 5 v.d. lev. 1.

⁴⁵ A. Khyngopoulos, *To katholikon tês Monês tou Latomou*, Arkhaiologikou Deltion, 12 (1929) 142 v.d.; St. Pelekanides, not 36 daki eser, 45 v.d.

⁴⁶ Evliya Çelebi, 158; Tafralı, 177, lev. 27; Diehl, Le Tourneau, Saladin, 203.

⁴⁷ Selânik'de birçok tekke olduğu bilinmekte, ve Tafralı, haritasında bunlardan beş tanesinin yerlerini göstermektedir.

⁴⁸ Bu cami'nin eski bir resmi için bk. O. Tafralı; *Thessalonique des origines jusqu'au 14 siècle*, Paris, 1910, 283, res. 54.

⁴⁹ Evliya Çelebi, 157; minarenin resmi için bk. Tafralı not 48 deki eser 22, res. 54.

Maalesef ölçülerini alamadığım gibi, yerinde kitâbesini de tam bir şekilde elde edemediğim bu cami'nin. Fâtih ve II. Bayezid devirleri sadrâzamlarından İnegöl'de medfun İshak Paşa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Res. 15, 16). Zaten İshak Paşa'nın Selânik'de bir takım vakıfları olduğu bilindikten başka⁵⁰, İnegöl'deki cami'inin de şekil ve plân ve hattâ işçilik bakımından⁵¹ Selânik'deki Alaca İmaret cami'ine çok benzerliği bu sonuncunun İshak Paşa'nın bir eseri olduğu fikrini desteklemektedir. Alaca İmaret cami'i, muntazam kesme taş ve tuğla dizileri hâlinde gayet itinalı bir işçilikle inşa edilmiştir. Tip bakımından, ters T plânlı cami tipi grupuna giren bu eser⁵², altı sütuna dayanan ortadaki daha yüksek beş kubbeli bir son cemaat yeri, muhteşem bir cümle kapısı, ve kuvvetli nisbetlere sahip bir medhal cebhesi ile bilhassa temâyüz etmektedir. Cami'nin ana mekânı kuzey - güney istikametindeki aks üzerinde birbirini ta'kib eden iki kubbe ile örtülmüştür. Türk mimarisinin XV. asırda en fazla revaç bulan cami tipini teşkil eden ve şimdiye kadar bir hayli misâli tesbit olunan ters T plânlı camilerin başlıca hususiyetini meydana getiren yan kanatlar tabiatıyla burada da mevcuttur. Herhalde tabhane olarak kullanılmak üzere yapılan bu yan hücreler, plân üzerinde görüleceği gibi, orta mekânla kademeli bir şekilde birleşecek surette tertib edilmişler ve bu bakımdan, cami'e şimdiye kadar tanıdığımız misaller arasında istisnâî bir hususiyet kazandırmışlardır. Binanın içine giremediğimden, ana mekânlar ile yan kanatlar arasındaki bölme durumunu maalesef tesbit mümkün olmadı. Küçük kubbeler ile örtülü olan bu yan hücreler, dışarıya açılan kapılara ve ocaklara sahiptirler. Çok harab bir hâlde, çökmeğe bırakılan Alaca İmaret cami'i, yalnız plânı ile değil, fakat aynı zamanda dış cebhe detayları ve nisbetleri bakımından da Türk san'at tarihinde ehemmiyetli bir yer almağa lâyık bir eser olduğundan, hiç değilse etraflı bir şekilde tedkik edilerek plân, rölöve ve fotoğraflarının alınması yerinde olur.

Selânik'de tam bir Türk eseri olan diğer cami ise, Egnatia caddesi üzerindeki Hamza Bey cami'idir⁵³. Evliya Çelebi, cemaatinin

⁵⁰ T. Gökbilgin, not 37 deki eser, 430 da Paşanın Selânik'deki imaretinin h. 892 (1486—1487) tarihli vakfiyesinin hülâsası vardır. Yine Selânik'deki İshakiye cami'inin aynı zat ile bir alâkası olup olmadığı meçhulümdür.

⁵¹ E. H. Ayverdi, not 20 deki eser, 259 v. d.

⁵² XIV. ve XV. asırlarda çok revaç bulan \perp plânlı camilere dair İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesinin san'at tarihi talebelerinden Nâzân Altay tarafından bir lisans tezi yapılmış (1953) ve bunda 27 misâl tesbit edilmiştir. Fakat bu mikdarı daha arttırmak mümkün olacaktır.

⁵³ Evliya Çelebi 158, ve orada not 9.

çok olduğunu söylediği bu «kurşun kubbeli cami'i lâtif» in kitâbesini vermektedir ki, bunun tarihi hesablandıkta h. 1028 (1628 — 29) rakkamı elde edilmektedir. Hâlen minaresi olmayan bu kesme taştan yapılma cami'in, avlusunun üzeri daha bizim zamanımızda bir çatı ile örtülmüştür. Şimdi, bu avlu kısmı, her türlü dükkânlar tarafından işgal edilmiş olduğundan burasını tedkik imkânsız bir hale gelmiştir⁵⁴. Yine yan kanatları olmakla beraber, ana mekânı tek kubbe ile örtülü kübik bir salondan ibaret olan Hamza Bey cami'inin benzerleri Malkara, Manisa, Tokat'da bulunmaktadır⁵⁵. Hamza Bey cami'inin kubbe kasnağındaki pencereler burasının oldukça geç bir devirde bir tâmir gördüğüne delil olsa gerektir (Res. 17). Vaktiyle Selânik hakkında araştırmalar yapan Tafrali, değişik başlıklara sahip bir takım eski sütunların avlu revaklarında kullanılmış olmasına bakarak, aynı yerde eskiden bir Bizans kilisesi olduğu hükmüne varmıştır. Hamza Bey cami'inin esas mekânı, hâlen «Alkazar» adında sinema olarak kullanılmaktadır. Selânik'de bugün duran Türk eseri camilerden biri de, Alatini köşkü istikametinde uzanan yeni mahallelerin içinde olan ve şimdi Arkeoloji müzesi vazifesini gören «Yenicami» dir. Üzerinde h. 1319 (1901-02) tarihi görüldüğüne göre II. Abdülhamid zamanında yaptırıldığı anlaşılan bu tek kubbeli bina, inşasında kullanılan malzemenin ve bilhassa çeşitli renklerdeki mermerlerinin zenginlik ve ihtişamına rağmen ne mimarî, ne de bir tarihî değeri haizdir. Türk idaresi zamanında şehrin karakteristik âbidelerinden olan Burmalı Minare cami'i⁵⁶ ile Saatli cami'ini, buradaki gezintilerim esnasında göremedim. Fakat şurası muhakkak ki, Selânik'de etraflı tedkiklere girişildiği takdirde mahalle aralarında daha başka Osmanlı eserlerine rastlanabileceği muhakkaktır.

Bugün Selâniğin denize muvazi büyük caddesi olan Egnatia'nın kenarında bakımlı ve mâmur bir hamam bulunmaktadır⁵⁷ (Res. 19). II. Murad'ın emri ile yaptırılan bu hamamın h. 840 (1436) tarihli arabca kitabesi, E. H. Ayverdi'nin çektiği bir fotoğrafa göre şöyledir:

- 1 — بنى وعمر هذا البناء المبارك لرسم امام المسلمين سلطان النزاة والمجاهدين سلطان مراد خان بن سلطان
 2 — محمد بن بايزيد خان خلد الله ملكه وابد دولته في زمانه و عهده با مره وحكمه لنا فكان الميمون نفذه
 الله الى يوم يبعثون
 3 — وتم في شهر المبارك جماد الاولى من سنة اربعين وثمانمائة هجرية نبوية هلالية
 ?

⁵⁴ Tafrali, not 32 deki eser, 191, lev. 32, res.2.

⁵⁵ Bu tipin misalleri (Malkara hariç) R. Anhegger, *Beitraege zur Früh-Osmanischen Baugeschichte*, (İstanbul 1953) da toplanmıştır.

⁵⁶ Evliya Çelebi, 158; ayrıca bk. A. Bakalopoulos, not 30 deki eser, 113, not 2.

⁵⁷ Evliya Çelebi, 160 (Selânik hamamlarını 11 aded olarak gösterir).

Diğer bir hamam ise Hagios Demetrios kilisesinin kuzey tarafında, Kassandrou sokağında görülebilir. Eskiden Yeni hamam adını taşıyan bu çifte hamamın yalnız büyük kubbeli iki soğukluk kısmı kalmış olup bunlar da «Egli» adıyla sinema vazifesini görmektedir. Büyük Bedesten ile kordon arasındaki sahada olan eski adı ile Yahudi hamamı hâlen çok harab bir hâlde depo ve imâlathane olarak kullanılmaktadır.

Selânik'deki çeşmelerden birçoğu bugün dahi kullanılmakla beraber, çoğunun kitâbeleri kaldırılmıştır⁵⁸. Bunlardan Beyazkuleye yakın bir mahalde h. 1177 (1763 — 64) de yapılan, fakat 1325 de (1907) esaslı surette tâmir gören Emine Hanım çeşmesi, hiç bir san'at değeri taşımamaktadır. Buna karşılık, şehrin yangından kurtulmuş olan yamaçdaki mahallelerinde çok karakteristik çeşme nûmunelerine rastlanmaktadır. Meselâ, Keleious ve Aleksandros Pappadopoulos sokaklarının dörtyol ağzı teşkil ettikleri yerde, kitâbe yeri boş, yalağı ise antik bir lâhidden meydana getirilmiş, kesme taş ve tuğladan inşa edilmiş bir çeşme vardır. Burada ayna taşı olarak da, kabartma bir tavus kuşu figürü ihtiva eden bir Bizans levhası kullanılmıştır. Zakelleriou yokuşundan çıkarken tam karşıya gelen yalağı toprağa gömülmüş çeşme de kitâbesizdir. Bu çeşmenin hususiyeti, arka tarafından herhalde aslında türbe olarak yapılmış kubbeli küçük bir binaya bitişik olmasıdır. Buna benzeyen başka bir çeşme de Profetis İlias sokağı âid başında, kurumuş asırlık bir çınarın yanında görülmektedir. Bilhassa temiz ve itinalı bir tuğla işçiliği ile temâyüz eden bu çeşme de kubbeli bir bina şeklindedir (Res. 18), ve hâlen ev olarak kullanılmaktadır. Saktoure sokağından inerken Pappadopoulos sokağını geçince solda yalnız ayna taşından klâsik Türk motifi olan selvi kabartmaları ihtiva eden ve kitâbe yeri boş başka bir çeşme daha mevcuddur. Hagia Katharina kilisesinin batı istikametinde de küçük bir çeşme vardır. Yine o civarda Ariadnes ve Pappadopoulos sokaklarının köşesinde kubbeli kısmı mesken hâlinde getirilmiş akar bir çeşme var ise de, kitâbesi çimento ile sıvandığında ancak h. 1252 (1836 — 37) tarihini çözebilmek mümkün olmaktadır. Eski İki Şerefeli cami (Taksiarkhon kilisesi) yanında da yine kitâbesiz başka bir çeşme bulunmaktadır. Akropolis'den inen parke caddenin başında kitâbesi ve h. 1328 (1910) tarihini taşıyan mermerden bir çeşme daha vardır ki, o civarda halk arasında «Kremezi» çeşmesi olarak tanınır.

⁵⁸ Selânik'deki çeşmelerin bir kaçının resimleri, Tafralı'nın not 48 deki eserinde vardır, bk. 49, 50; ayrıca bk. Diehl, Le Tourneau, Saladin, not 33 deki eser, 205.

--- Selânik'da yangın âfetine uğramayan mahallelerde hâlâ bâzı eski Türk evlerine de rastlandığına burada işaret edelim. Konsoloshanemizin yanında olan Atatürk'ün doğduğu ev ise⁵⁹, eski plân ve eski şekline göre, temelinden itibaren yeni malzeme ile tamamen yeniden yapıldığından esas karakterini kaybetmiş intibasını bırakmaktadır.

Bizans imparatorluğunun son asırlarında, devletin ikinci büyük kal'esini teşkil eden Selânik şehrinin sûrlarına gelince⁶⁰, bunların büyük bir kısmı Bizans devrine âid olmakla beraber, bâzı parçalar ve bilhassa iki büyük kule, Osmanlı devrinin ilâveleridir. Bunlardan meşhur Beyazkule, Selânik sûrlarının şehrin doğu tarafında sahil sûrları ile birleştiği köşede yükselmekte ve etrafındaki duvarlar ortadan kalktığından⁶¹ bugün yalnız başına bir yeşil sahanın ortasında bulunmaktadır. (Res. 20) Kat'î bir delile dayanmaksızın, venedikliler tarafından Osmanlılar için yapıldığı iddia olunan bu kule Ortaçağ sonu tahkimat mimarisinin en güzel eserlerinden biridir. Beyazkule'nin ilk mazgal dizisinin altında sıralanan, yuvarlak kemerli hücrelerle ayrılan konsolların bu kuleye bir dereceye kadar İtalyan şato mimarisinin görünüşünü vermesine karşılık, Selânik'in yukarı kısmında Akropolis'in kuzey doğu köşesindeki Zincirlikule tam Türk kal'e inşaatı karakterini haizdir. Âdetâ Diyarbakır kal'esinin burçlarını hatıra getiren bu kalın, yuvarlak ve haşmetli kulenin dış sathında dışarı taşkın bir yağ akıtma hücresi ile kuleyi çepeçevre saran ukfî iki silmeden başka hiç bir teferruat veya tezyinat yoktur. Akropolis'in en yüksek yerinde başlıbaşına bir hisar teşkil eden Yedikule ise, esasında Bizans devrine âid olmakla beraber, Osmanlı devrinde esaslı tâmir ve tâdil görmüştür. Nitekim muhteşem medhal burcunun, Selânik'in fethinden bir sene kadar sonra Çavuş Bey tarafından h. 834 (1432) Ramazan'ında yapıldığı arabca bir kitâbede bildirilmiştir⁶². Böylece Türk eseri olduğunda hiç şübhe kalmayan bu medhal kısmının ve kulelerinin satırları, çeşitli Bizans mermer levhaları ile süslenmiştir ki, bunların büyük bir kısmının figürlü oluşu bilhassa dikkati çekicidir⁶³.

(Devamı var)

⁵⁹ Buradaki kitabe için bk. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, sayı: 54 (Temmuz 1946), 8.

⁶⁰ Tafralı, not 32 deki; Diehl, Le Tourneau, Saladin, not 33 deki eserler.

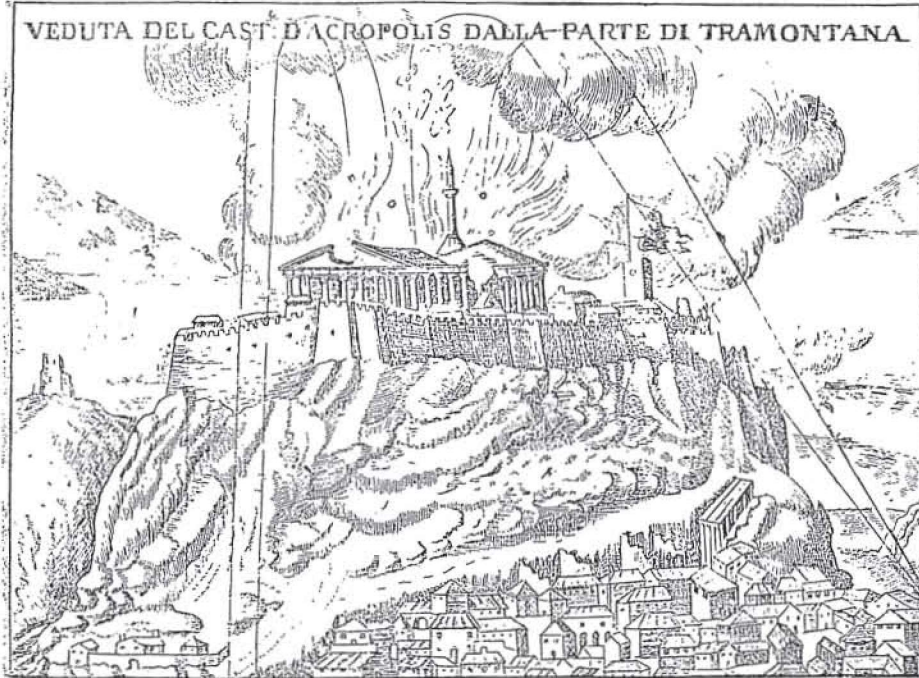
⁶¹ Beyazkule'nin eski hâli için bk. Tafralı, not 32 deki eser, 51, res. 2, kşl. 94, 95.

⁶² Çavuş Bey ve Edirnedeki evkafı hak bk. T. Gökbilgin, not 37 deki eser, 37.

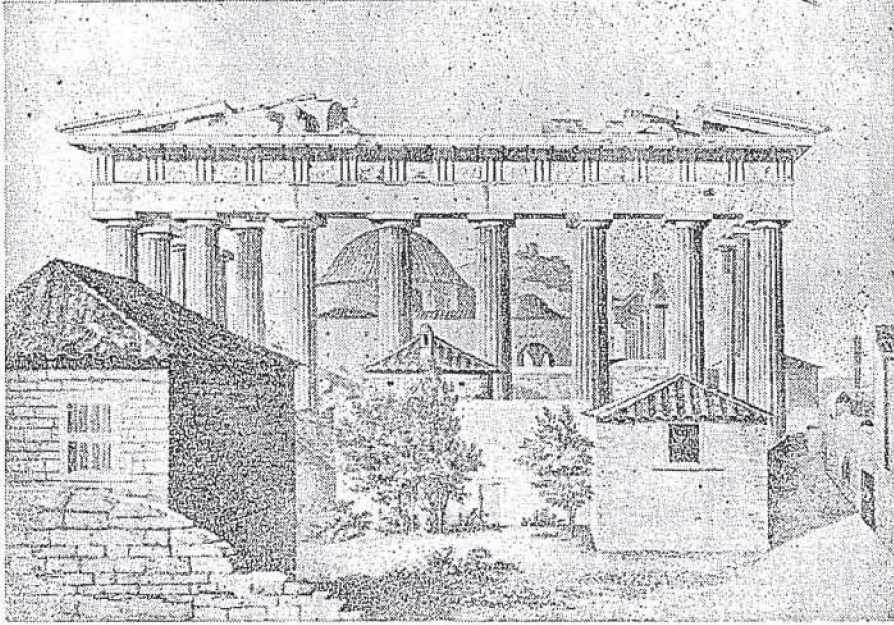
⁶³ Kitâbe, Türkiye Turing ve Otomobil Kur. Bel., sayı 54 (Temmuz 1946) 9 da neşredilmiştir. Ayrıca bk. Tafralı, not 32 deki eser, 146; ve Diehl, Le Tourneau, Saladin, not 33 deki eser, res. 100.

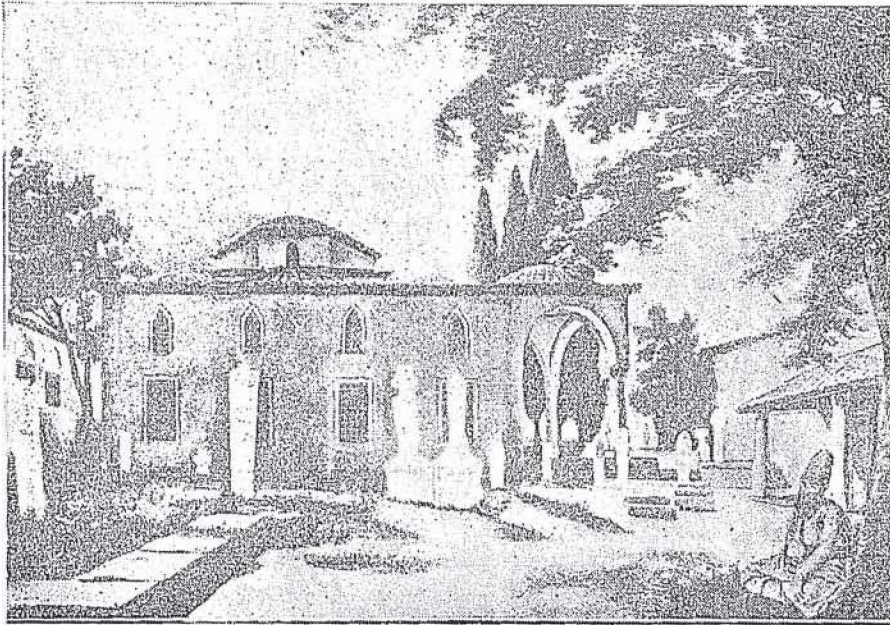
Res. 1 — Atina, Mustafa Efendi cami'i kapı tezyinatı

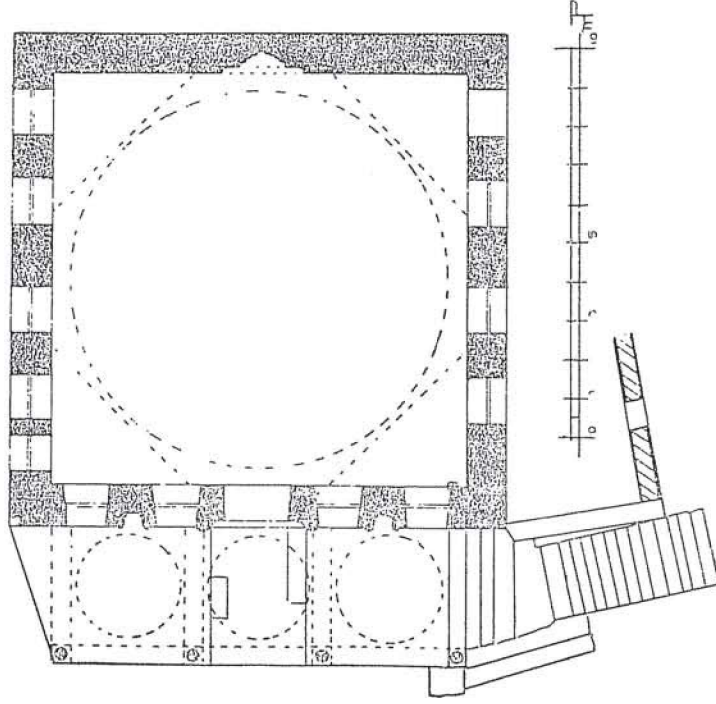
Res. 2 — Atina, ilk İç kal'e cami'inin 1687 de berhava oluşunu tasvir eden ve *Fanelli* tarafından neşredilen gravür.

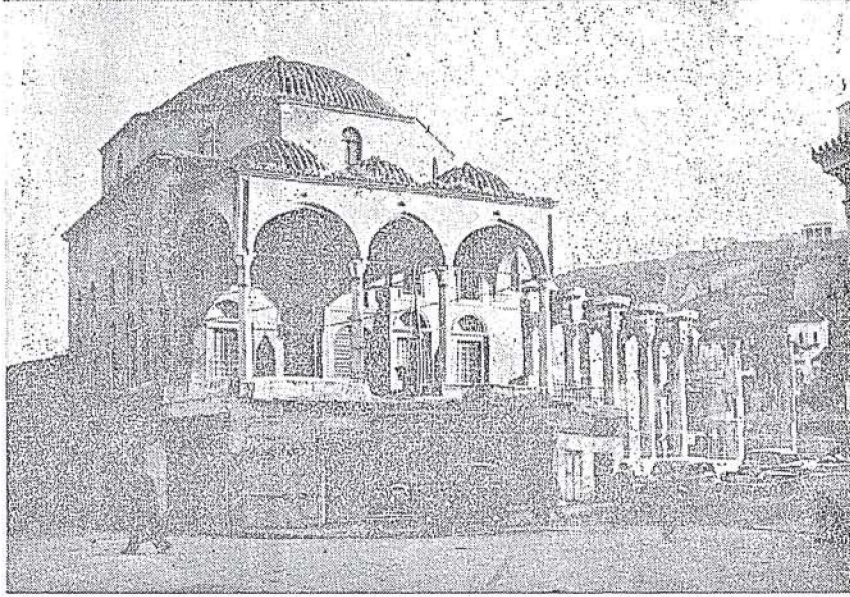
Res. 3 — Atina, ikinci iç kol'e cami'i (*Revett vs Stuart'dan*)

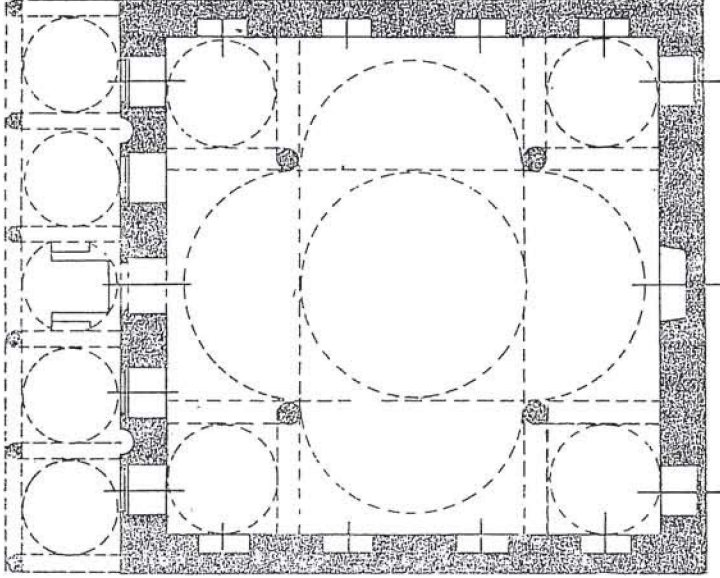
Res. 4 — Atina, Yenicami (*Duprè'den*)

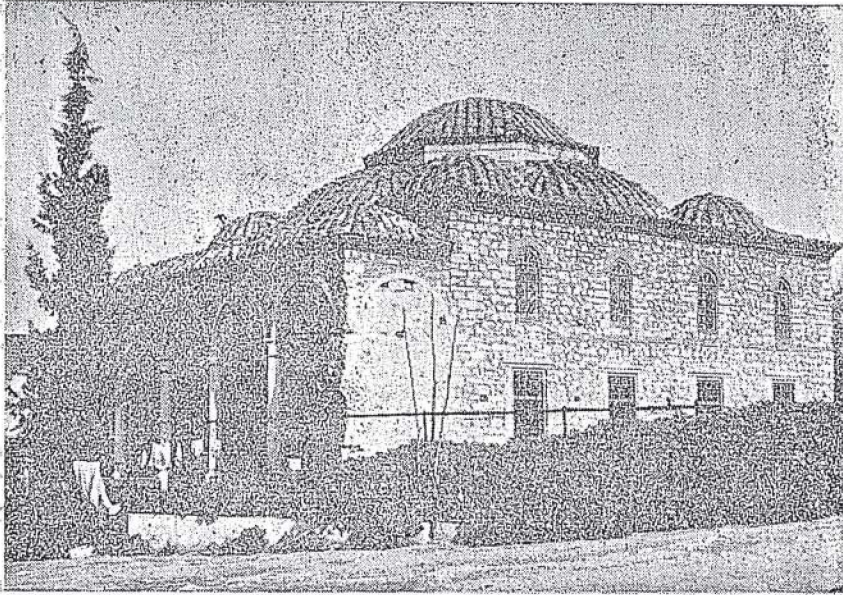
Res. 5 — Atina, Mustafa Efendi c. plânı (*Khyngopoulos'dan*)

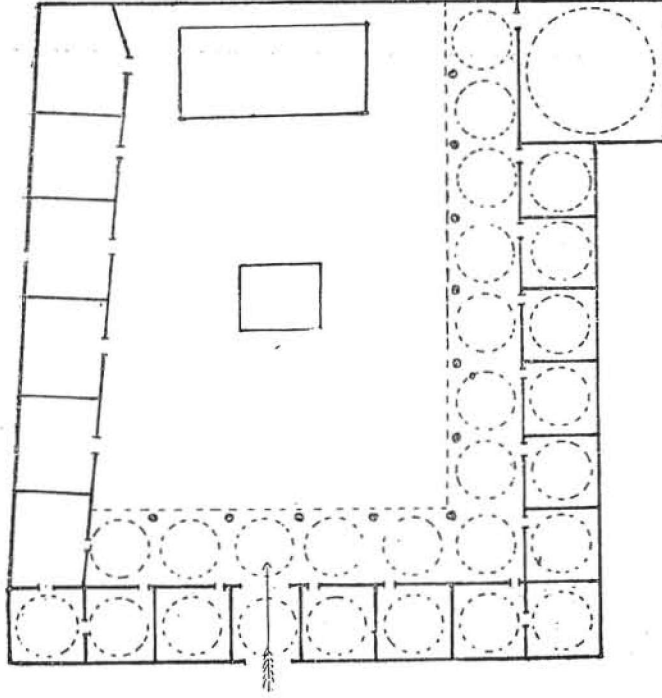
Res. 6 — Atina, Mustafa Efendi c. (Foto, *Dr. Hanna Erdmann-Meurer*)

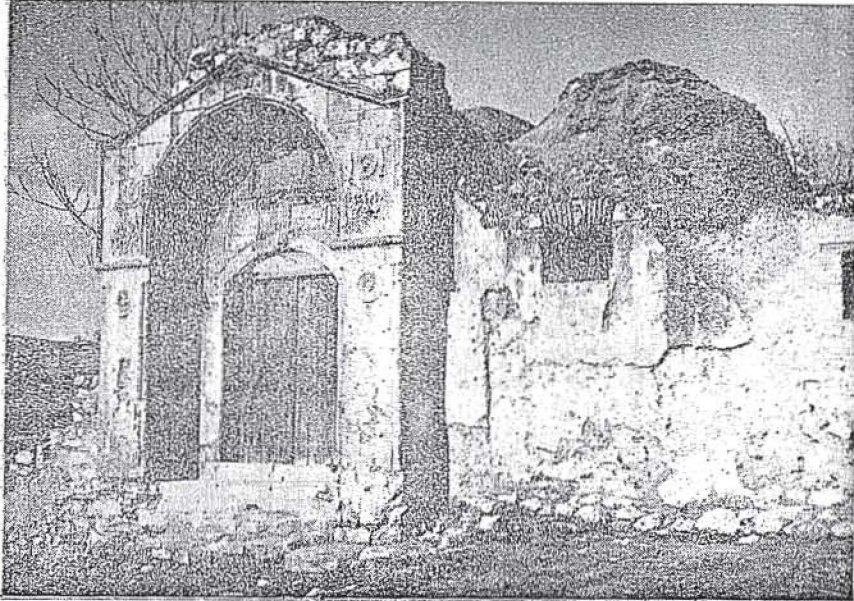
Res. 7 — Atina, Fethiye c. plânı (*Khyngopoulos'dan*)
 (Yan duvarlardaki hücrelerin aslında pencere olarak gösterilmesi lâzımdır).

Res. 8 — Atina, Fethiye c. (Foto, *Dr. Hanna Erdmann-Meurer*)

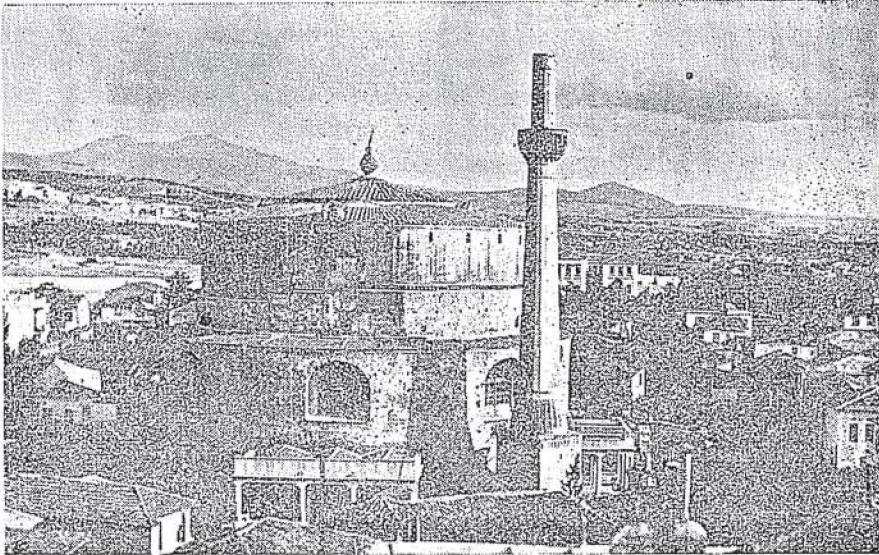
Res. 9 — Atina, Medrese krokisi (*Khyngopoulos'dan*)

Res. 10 — Atina, Medresenin kapısı (Foto, *Dr. Hanna Erdmann-Meurer*)

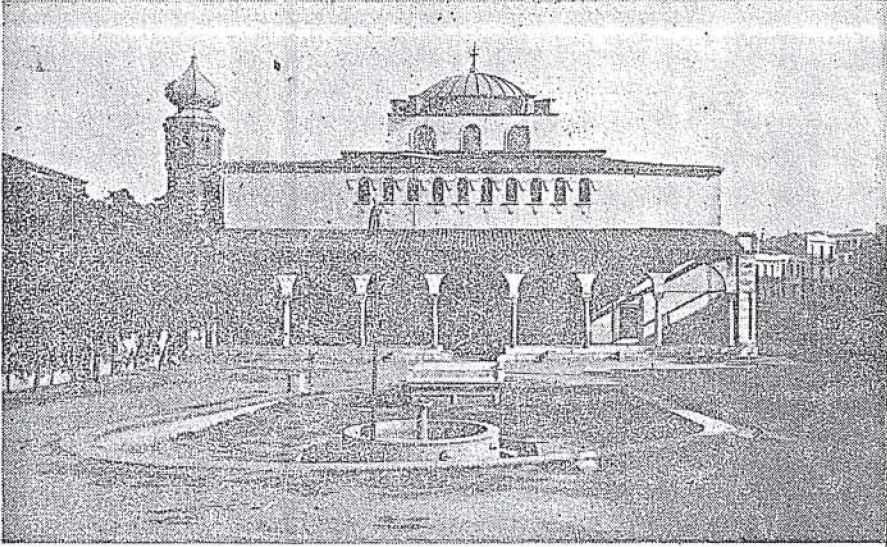
Res. 11 — Selânik, Hortacı cami'i haziresindeki Şeyh Hortacı türbesinin içden görünüşü. Muhtelif yerlerden toplanan bâzı mezar taşları burada muhafaza edilmektedir.

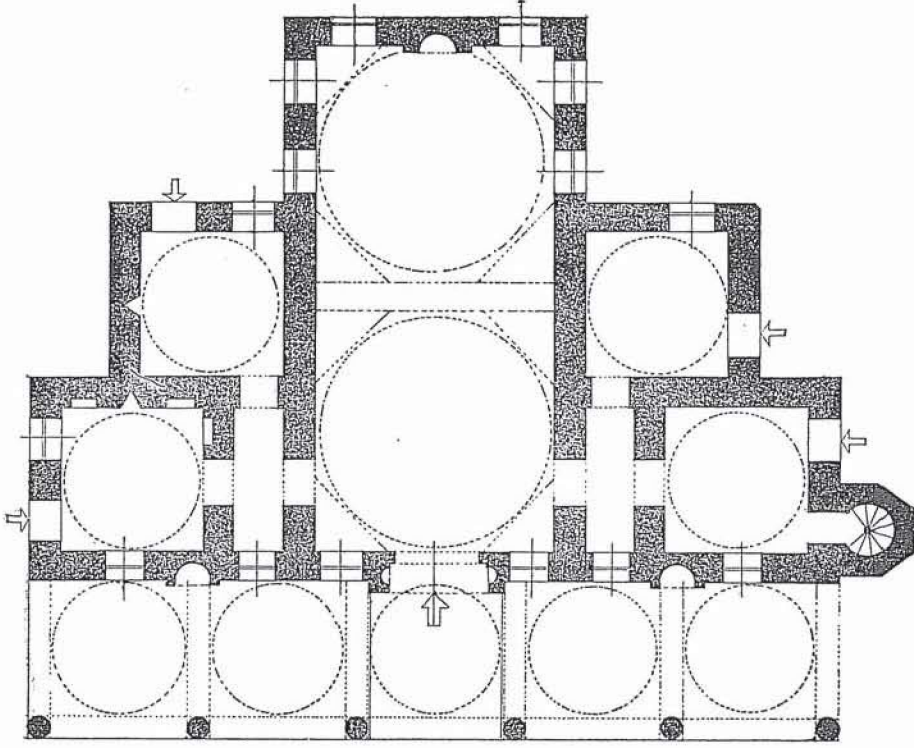
Res. 12 — Selânik, Hortacı cami'i ve minaresi

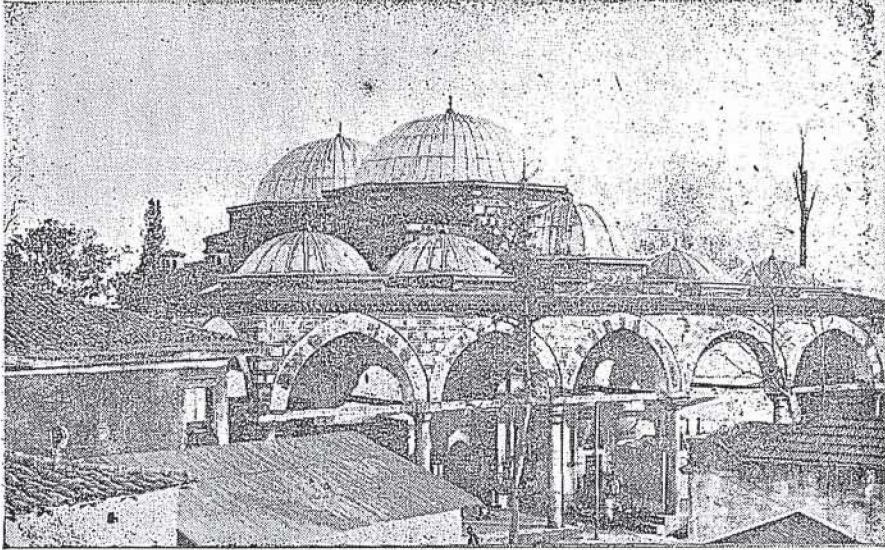
Res. 13 — Selânik, eski İki Şerefeli cami'ia yan cebhesi

Res. 14 — Selânik, Ayasofya'nın son tâmirde kaldırılan son cemaat yerini gösteren bir kaç sene önceki fotoğrafı

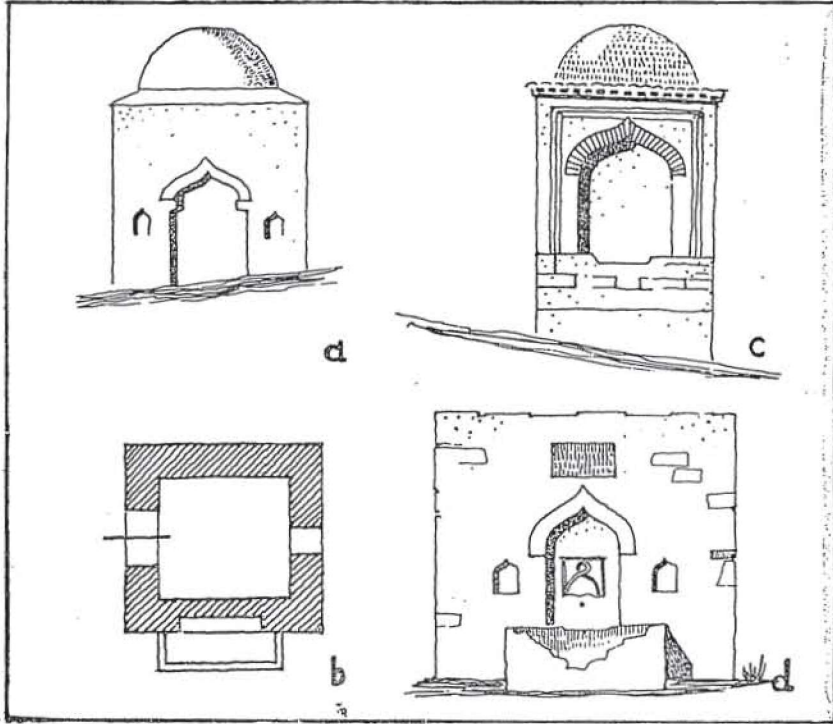
Res. 15 — Selânik, Alaca cami'i takribî krokisi (dışdan çizilmiştir).

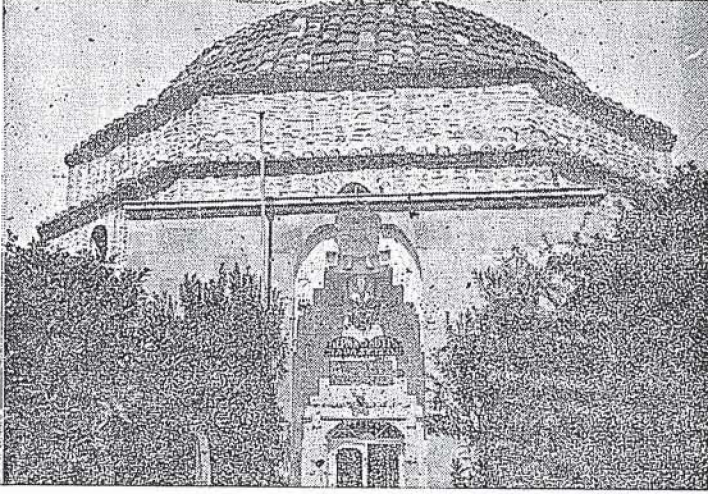
Res. 16 — Selânik, Alaca cami'i

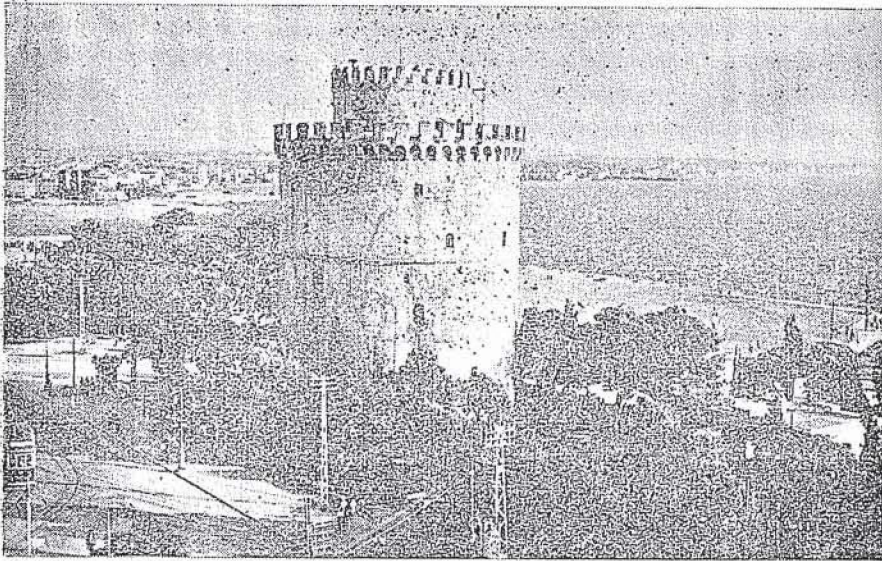
Res. 17 — Selânik, Hamza Bey cami'i

Res. 18 — Selânik, bâzi çeşme nûmuneleri

Res. 19 — Selânik, Sultan Murad hamamı

Res. 20 — Selânik, Beyazkule